

**РОЗВИТОК МАНУФАКТУРНОГО ВИРОБНИЦТВА КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
НА ПОЧАТКУ ХІХ ст.: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ**

У статті аналізуються погляди радянських науковців щодо розвитку мануфактурного виробництва Київської губернії на початку ХІХ ст. Автори досліджуваного історіографічного періоду дійшли висновку, що в цілому доля мануфактурної промисловості визначалася її економічними показниками і продуктивністю праці, собівартістю виробів, цінами на них і прибутковістю. Цим вирішувалося питання про життєздатність мануфактурних підприємств. Оскільки мануфактури не могли домогтися значних успіхів у підвищенні продуктивності праці та зниженні собівартості, вони не спроможні були паралізувати загальну тенденцію у динаміці цін, що зводилася до їх підвищення.

Ключові слова: промисловість, мануфактурне виробництво, історіографія, статистичні дані.

Початок ХІХ ст. в історії Київщини ознаменувався новими подіями на тлі державотворчих процесів, зокрема, Київська губернія увійшла до складу Російської імперії, зазнавши економічного, політичного і культурного впливу з боку влади. Разом із новою владою на регіон поширилися й нові економічні впливи, про що засвідчують праці істориків різних поколінь.

Досліджуючи мануфактурне виробництво Київської губернії, Т. Дерев'янкін зазначив, що, вивчаючи питання розвитку текстильної промисловості першої половини ХІХ ст., він зіткнувся з недосконалістю і обмеженістю джерел, зокрема офіційних документів, статистичних матеріалів, газетних і журнальних публікацій, що зберігаються в архівах [3, с. 8]. Слід зважити на умови статистичного обліку мануфактурних підприємств, оскільки не тільки дореформена, а й пореформена статистика мала великі недоліки, без врахування яких серйозне дослідження неможливе.

Джерелом промислової статистики в досліджуваній період були відомості мануфактуристів, що надходили спочатку до губернатора, а від нього – у відповідні центральні установи. Пізніше ці дані могли бути опубліковані і ставали джерелом інформації для широкого загалу читачів. Т. Дерев'янкін відзначав, що в цих документах не було точно визначено, які промислові заклади слід відносити до мануфактур. Це приводило до того, що в одних регіонах до них зараховували велику кількість дрібних закладів, а в інших залишали поза увагою навіть великі підприємства [3, с. 9].

На недоліки в описі джерел вказували І. Гуржій та О. Нестеренко, які відмічали неточність даних, що подавалися підприємцями в офіційні органи. Недосконалі підрахунки здійснювалися при дослідженні оплати праці на підприємствах, обсягу виробленої продукції та в деяких інших випадках [2; 7]. Зокрема, О. Нестеренко відзначав, що, наприклад, у рапорті київського губернатора на ім'я Миколи І від 15 листопада 1830 р. стосовно суконної фабрики Й. Понятовського, багато перебільшень [7, с. 54]. Це робилося для того, щоб в очах імператора, а в інших випадках і громадськості, підняти значення тієї чи іншої мануфактури. Інколи обсяг виробництва та доходів мануфактури приховувався з метою уникнення певних податкових зборів та інших виплат. Саме тому знання дослідників про розміри підприємства, кількість робітників на ньому і виробничого обладнання, розміри виробництва й оборотного капіталу були обмежені, а тому зачислення певного закладу до мануфактури здійснювалося досить часто інтуїтивно, без достатнього обґрунтування.

Одним із важливих питань історіографії є природа дореформеної мануфактури. Такі дослідники, як В. Ващенко та О. Пономарьов стверджували, що на мануфактурах переважала вільнонаймана праця, а отже, соціально-економічна природа мануфактур дореформеного періоду мала відчутно переважаючі капіталістичні риси [1; 9].

Досить радикально з цього приводу висловлювався С. Струмилін, відстоюючи думку про те, що мануфактури початку ХІХ ст. були повністю капіталістичними [12]. Іншої

точки зору дотримувалася Н. Киняпіна, стверджуючи, що мануфактури цього періоду мали переважно кріпосний характер [4].

Ф. Полянський і П. Лященко відстоювали ідею диференційованого підходу до вирішення проблеми стосовно соціально-економічної природи мануфактур цього часу. Вони вважали, що існувало кілька видів мануфактур. Так, Ф. Полянський ділив мануфактури на капіталістичні, поміщицькі та феодальні, П. Лященко – на вотчинно-поміщицькі, посесійні та купецькі [5; 10].

Природу мануфактурного виробництва досліджував О. Оглоблін, який стверджував, що цей час може бути відзначений як епоха боротьби вотчинної мануфактури, заснованої на кріпосній праці, та капіталістичної фабрики, заснованої на вільнонайманій праці, яка знаходилася в руках переважно купецтва та міщан, і лише в небагатьох випадках – селян і безпомісного дворянства. Вчений вказував, що обидві групи промислових підприємств загалом діяли та розвивалися в одних і тих самих господарських умовах, підпорядковуючись загальним законам економічного розвитку країни. Автор прослідкував, як у рамках кріпосного господарства розвивалися обидві форми промисловості, як поступово вотчинна промисловість переходила від домашнього ремесла до великого виробництва, створювалися великі підприємства, які жили виключно ринком, обладнані останніми технічно-вдосконаленими знаряддями праці й іноді використовували вільнонайману працю. У той же час, поряд із нею росла й міцніла міська промисловість, яка працювала на вільнонайманій робочій силі. Вчений показав взаємодію двох форм промисловості, запропонувавши нову перехідну форму – передкапіталістичну фабрику, що сприяла розпаду кріпосного господарства [8].

Важливою проблемою історіографії є роль держави у промисловому виробництві. Більшість дослідників визнають, що промисловість формувалася під наглядом і за участю державної влади. Зокрема, Ф. Ястребов і Н. Киняпіна вважали, що провідна роль у формуванні промислового виробництва Російської імперії належала державі [4; 13]. Вчені наводять приклади, що держава створювала підприємства та передавала їх у відкуп приватним особам іноді безоплатно або ж надавала державні субсидії і різні пільги тим, хто прагнув створити мануфактуру, незважаючи на його соціальну приналежність. Іншою формою втручання держави у розвиток промисловості був меркантилізм Російської імперії.

М. Слабченко стверджував, що казенні мануфактури України склалися під безпосереднім впливом російського промислового права, яке ставило за мету створення підприємств для задоволення потреб армії і казни. Крім того, українські вотчинники організовували свої підприємства на зразок російських мануфактур [11]. Дослідник відзначав, що імперським урядом було створено ряд торгово-промислових і політичних бар'єрів на шляху розвитку української промисловості: контроль за експортом і імпортом України, обмеження прав української шляхти на володіння промисловими підприємствами. Автор, хоча і погоджувався, що на мануфактурах вироблялася продукція не лише для армії, а й для внутрішнього ринку, все ж відкриття більшості українських мануфактур пов'язував з військовими поставками. Він зазначав що, наприклад, суконна та полотняна промисловість керувалися військовими поставками, а на підприємствах, які виробляли селітру та поташ, навіть було введено військову організацію праці. В разі потреби, коли розпочиналися військові кампанії, уряд підтримував ці підприємства, коли ж такої потреби не було, їх закривали [11].

О. Нестеренко зазначав, що, на відміну від Росії, де держава давала субсидії та пільги для організації мануфактур, в Україні цього практично не було, а навіть вкладений приватний капітал – не повертався, оскільки фабрики постійно закривалися [7, с. 203-205]. Достатньо суперечливими є питання, що стосуються забезпечення робочою силою українських мануфактур. Автор вважав, що кріпосна праця була вигідніша для фабрикантів, ніж вільнонаймана, внаслідок чого вони намагалися закріпачити решту вільних робітників. В основі цих суджень лежала переконаність у відсталості Російської імперії початку XIX ст.

На думку О. Нестеренко, вкрай важливо було відшукати для промисловості достатню кількість як кваліфікованих, так і некваліфікованих робітників. Дослідник стверджував, що поміщицькі селяни були головним контингентом вільнонайманих робітників [7].

При заснуванні мануфактур передбачалося, що на них будуть працювати вільнонаймані робітники, як це було в Західній Європі, але відсутність у кріпосній Росії ринку робочої сили привела до прагнення фабрикантів «замінити вільнонайману працю сурогатною». Відносини в промисловості прирівнювалися до відносин у поміщицькому господарстві: підприємець прирівнювався до поміщика, майстри та робітники – до кріпосних селян. Вони не визнавали факту поділу праці на мануфактурах.

Становище робітників на мануфактурах досліджував М. Слабченко. Автор вважав характерною особливістю української мануфактури те, що в ній спостерігалось об'єднання ремісників у одній майстерні, в той час, як, наприклад, у Росії вона розвивалася із кооперації однорідних ремісників. Об'єднання індивідуальних робітників в українській мануфактурі пояснювалося тим, що українське виробництво виросло на фундаменті домашнього господарства, заснованого на кооперації виробників. Чіткої диференціації праці не існувало. Поміщики ж, щоб забезпечити мануфактуру робочою силою і в той же час не відривати своїх селян від землеробства, надавали перевагу купівлі кріпосних для промислового виробництва. Вчений також зазначав нормативно-правові документи, що дозволяли користуватися працею засуджених і боржників. Стосовно поділу праці на мануфактурах, М. Слабченко дійшов висновку, що більш досконала техніка, яка з часом почала з'являтися на виробництві, вимагала більш чіткого поділу праці [11, с. 173].

Дослідженням тем, присвячених формуванню ринку праці, займався Л. Мельник. Автор відзначав, що вагомим чинником у питанні створення кадрів для українських мануфактур був процес майнового та соціального розшарування селянства, який особливо поглибився в умовах розкладу феодально-кріпосної системи [6, с. 6].

На особливу увагу заслуговують дослідження І. Гуржія, у працях якого висвітлено проблеми формування робочої сили для мануфактур, їх чисельність і склад, розподіл робітників по галузях промисловості й умови життя працівників. Окремо було розглянуто застосування жіночої та дитячої праці на підприємствах, як найбільш вигідної через свою правову незахисність і дешевизну [2, с. 113-115].

Таким чином, огляд літератури свідчить, що історики ввели до наукового обігу та проаналізували значний фактичний матеріал.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко В.П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. – 1861 г.) / В.П. Ващенко. – Одесса, 1972. – 85 с.
2. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І.О. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
3. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Т.І. Дерев'янкін. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 127 с.
4. Киняпина Н.С. Политика русского самодержавия в области промышленности (20-50-е гг. XIX в.) / Н.С. Киняпина. – М.: Наука, 1968. – 453 с.
5. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР / П.И. Лященко. – М.: Мысль, 1949. – Т. 1. Докапиталистическая формация. – 663 с.
6. Мельник Л.Г. До історії робітничого класу України (Передпролетаріат на початковій стадії промислового перевороту) / Л.Г. Мельник. – К.: Наукова думка, 1970. – 71 с.
7. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні / О.О. Нестеренко. – К.: Вища школа, 1959. – 496 с.
8. Оглоблін О. Шевченко і його епоха / О. Оглоблін. – К.: ДВУ, б.р.в. – 52 с.
9. Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / О.М. Пономарьов. – Львів, 1971. – 186 с.
10. Полянський Ф.Я. До питання про посесійні мануфактури на Україні в XVIII ст. / Ф.Я. Полянський // Наукові записки інституту економіки. – К., 1954. – № 2. – С. 8-13.

11. Слабченко М.Е. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст. / М.Е. Слабченко. – К.: ДВУ, 1925. – Т. 1. – 319 с.
12. Струмилин С.Г. История черной металлургии в России / С.Г. Струмилин. – М.: Наука, 1957. – 349 с.
13. Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX ст. / Ф. Ястребов // Нариси з історії України АН УРСР. Ін-т історії України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – Вип. 8. – 274 с.

REFERENCES

1. Vashchenko V.P. Razvitie kapitalisticheskoy promyshlennosti i trgovli v gorodakh yuga Ukrainy v doreformennyu period (konets XVIII v. – 1861 g.) / V.P. Vashchenko. – Odessa, 1972. – 85 s.
2. Hurzhii I.O. Zarodzhennia robitnychoho klasu Ukrainy (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.) / I.O. Hurzhii. – К.: Derzhpolitvydav URSR, 1958. – 180 s.
3. Dereviankin T.I. Manufaktura na Ukraini v kintsi XVIII – pershii polovyni XIX st. / T.I. Dereviankin. – К.: Derzhpolitvydav URSR, 1960. – 127 s.
4. Kinyapina N.S. Politika russkogo samodержaviya v oblasti promyshlennosti (20-50-e gg. XIX v.) / N.S. Kinyapina. – М.: Nauka, 1968. – 453 s.
5. Lyashchenko P.I. Istoriya narodnogo khozyaystva SSSR / P.I. Lyashchenko. – М.: Mysl, 1949. – Т. 1. Dokapitalisticheskaya formatsiya. – 663 s.
6. Melnyk L.H. Do istorii robitnychoho klasu Ukrainy (Peredproletariat na pochatkovii stadii promyslovoho perevorotu). / L.H. Melnyk. – К.: Naukova dumka, 1970. – 71 s.
7. Nesterenko O.O. Rozvytok promyslovosti na Ukraini / O.O. Nesterenko. – К.: Vyscha shkola, 1959. – 496 s.
8. Ohloblin O. Shevchenko i yoho epokha / O. Ohloblin. – К.: DVU, b.r.v. – 52s.
9. Ponomarov O.M. Rozvytok kapitalistychnykh vidnosyn u promyslovosti Ukrainy XVIII st. / O.M. Ponomarov. – Lviv, 1971. – 186 s.
10. Polianskyi F.Ia. Do pytannia pro posesiini manufaktury na Ukraini v XVIII st. / F.Ia. Polianskyi // Naukovi zapysky instytutu ekonomiky. – К., 1954. – № 2. – S. 8-13.
11. Slabchenko M.E. Materialy do sotsialno-ekonomichnoi istorii Ukrainy XIX st. / M.E. Slabchenko. – К.: DVU, 1925. – Т. 1. – 319 s.
12. Strumilin S.G. Istoriya chernoy metallurgii v Rossii / S.G. Strumilin. – М.: Nauka, 1957. – 349 s.
13. Iastrebov F. Ukraina v pershii polovyni XIX st. / F. Yastrebov // Narysy z istorii Ukrainy AN URSR. In-t istorii Ukrainy. – К.: Vyd-vo AN URSR, 1939. – Vyp. 8. – 274 s.

Соловьева Т. Развитие мануфактурного производства Киевской губернии в начале XIX в.: советская историография.

В статье анализируются взгляды советских ученых на вопросы развития мануфактурного производства Киевской губернии в начале XIX в. Авторы исследуемого историографического периода пришли к выводу, что в целом судьба мануфактурной промышленности определялась ее экономическими показателями и производительностью труда, себестоимостью изделий, ценами на них и доходностью. Этим решался вопрос о жизнеспособности мануфактурных предприятий. Поскольку мануфактуры не могли добиться значительных успехов в повышении производительности труда и снижении себестоимости, они не способны были парализовать общую тенденцию в динамике цен, которая сводилась к их повышению.

Ключевые слова: промышленность, мануфактурное производство, историография, статистические данные.

Solovyova T. Development of manufactures in Kyiv province at the beginning of the XIX century: soviet historiography.

This article analyzes the views of Soviet scientists for the development of manufacturing Kiev province at the beginning of the XIX century. The authors investigated historiographical period concluded that the overall manufacturing industry determined the fate of its economic performance and productivity, cost of products, their prices and profitability. This was a question about the viability of manufactories. As the factory could not achieve significant progress in improving productivity and reducing costs, they were able to paralyze the general trend in the dynamics of prices, which was to increase.

Keywords: industry, manufacturing production, historiography, statistics.